

Οι «Τρώες» του Καβάφη και η ομηρική *Ιλιάδα*: μια δοκιμή διακειμενικής ανάγνωσης

Νικόλαος Α. Πέτσας
nikospetsas64@gmail.com

Φιλολόγος, PhD, Med, MA, 2^ο Πειραματικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη. Το παρόν κείμενο προτείνει μια ερμηνευτική προσέγγιση του ποιήματος του Κ. Π. Καβάφη «Τρώες» μέσα από την αναζήτηση της διακειμενικής σχέσης που το συνδέει με την ομηρική *Ιλιάδα*. Ο Καβάφης λειτουργώντας αρχικά ως αναγνώστης και μετέπειτα ως δημιουργός κειμένων επεξεργάζεται και αναπλάθει δημιουργικά την επική αφήγηση προσδίδοντάς της μια λογοτεχνική μορφή που αξιοποιεί σύμβολα και ενσωματώνει τα δικά του βιώματα, γνώσεις και εμπειρίες. Οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν τη λογοτεχνική «επικοινωνία» των δύο κειμένων αναγνωρίζοντας τη διαδικασία μετασχηματισμού και αφομοίωσης της *Ιλιάδας* από το καβαφικό ποίημα. Η συγκρότηση ομάδων από τους μαθητές, η ανάθεση μικροεργασιών, η παρουσίαση των αποτελεσμάτων, η συζήτησή τους στην τάξη και η αξιοποίηση των ΤΠΕ συντελούν στην ουσιαστική προσέγγιση του θέματος.

Λέξεις κλειδιά: Διακειμενική προσέγγιση, ομαδοσυνεργατική μάθηση, αξιοποίηση ΤΠΕ.

Εισαγωγή

Ταυτότητα διδακτικού σεναρίου

Τάξη: Β' Γυμνασίου

Γνωστικό αντικείμενο: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία από μετάφραση. *Ομηρικά Έπη: Ιλιάδα*

Διδακτική ενότητα: ραψωδία Χ 247-394 Η μονομαχία Έκτορα Αχιλλέα

Εκτιμώμενη διάρκεια: Τρεις (3) διδακτικές ώρες, η δεύτερη και η τρίτη συνεχόμενες

Συμβατότητα με το Α.Π.Σ. & το Δ.Ε.Π.Π.Σ.

Ο προτεινόμενος τρόπος διδασκαλίας της συγκεκριμένης ενότητας βρίσκεται σε πλήρη συμβατότητα με τη συλλογιστική του Δ.Ε.Π.Π.Σ. και του Α.Π.Σ. (ΦΕΚ 303B/13-03-2003: 3809 και 3818) του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας από μετάφραση στο Γυμνάσιο αλλά και του Δ.Ε.Π.Π.Σ. (ΦΕΚ 303B/13-03-2003: 3795) του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο, διότι:

α) Ανταποκρίνεται σ' εκείνες τις επιδιώξεις του Α.Π.Σ. που αφορούν τη γνωριμία και την κατανόηση της δράσης και της συμπεριφοράς των κυριότερων ηρώων της *Ιλιάδας* τόσο σε σχέση με την εξέλιξη της πλοκής, όσο και στο πλαίσιο των αρχετυπικών ανθρώπινων σχέσεων, όχι ως προτύπων ανθρώπινης συμπεριφοράς αλλά ως γνώσης για τον άνθρωπο και τη συμπεριφορά του.

β) Συμβάλλει στην αξιολόγηση της δράσης και της συμπεριφοράς των ηρώων της *Ιλιάδας*.

γ) Είναι συμβατός με τις προτεινόμενες ενδεικτικές δραστηριότητες, όπως είναι η αναζήτηση των επικών ηρώων στη σύγχρονη Λογοτεχνία, ελληνική και ξένη και ο

σχολιασμός της επίδρασης των Ομηρικών Επών στη Νέα Ελληνική και Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία.

δ) Βοηθά στην επαφή με αντιπροσωπευτικά κείμενα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς διευρύνοντας τα όρια της προσωπικής εμπειρίας και ευαισθησίας των μαθητών.

ε) Ανταποκρίνεται στην ανάγκη εφαρμογής σύγχρονων τεχνικών διδασκαλίας και μάθησης, όπως είναι η ομαδοσυνεργατική και η διακειμενική προσέγγιση του κειμένου.

Γενικός Σκοπός

Να προσεγγίσουν κριτικά οι μαθητές το καβαφικό ποίημα μέσα από τη σύγκρισή του με το ιλιάδικό πρότυπο επισημαίνοντας ομοιότητες και διαφορές και ερμηνεύοντας τη λειτουργία των συμβόλων.

Επιμέρους στόχοι ως προς το γνωστικό αντικείμενο και ως προς τη μαθησιακή διαδικασία

Σε επίπεδο γνώσεων

α) Να γνωρίσουν οι μαθητές τη διακειμενικότητα ως αναγνωστικό εργαλείο.

β) Να κατανοήσουν γλωσσικές επιλογές, όπως είναι η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, και εκφραστικούς τρόπους, όπως είναι η διεξοδική παρομοίωση.

γ) Να αποκωδικοποιήσουν τα σύμβολα του καβαφικού ποιήματος, ερμηνεύοντας τη σημασία τους.

Σε επίπεδο δεξιοτήτων

α) Να ασκηθούν οι μαθητές στην ηθογράφηση των προσώπων, συμπληρώνοντας την ενδοκειμενική ερμηνεία με διακειμενικές αναφορές.

β) Να βιώσουν την ομαδοσυνεργατική μάθηση.

γ) Να καλλιεργήσουν δεξιότητες αναφορικά με τη χρήση των ΤΠΕ, τη συνδυαστική σκέψη, την άσκηση της προφορικότητας.

Σε επίπεδο στάσεων

α) Να διακρίνουν οι μαθητές στα κείμενα αξίες, συμπεριφορές και στάσεις ζωής, ώστε να είναι σε θέση να κατανοούν και να ερμηνεύουν τη δράση των προσώπων και να μπορούν να τις παραβάλλουν με αντίστοιχες στη σύγχρονη εποχή.

β) Να δημιουργηθούν στους μαθητές κίνητρα για περαιτέρω προσωπική ενασχόληση με τα ομηρικά έπη, τον ποιητή Κ. Π. Καβάφη και το έργο του.

Στο εκπαιδευτικό σενάριο αξιοποιούνται υπηρεσίες των Τεχνολογιών της Πληροφορικής και Επικοινωνίας (ΤΠΕ). Για την υλοποίηση του διδακτικού σεναρίου χρειάζεται σύνδεση στο διαδίκτυο, φορητοί υπολογιστές, διαδραστικός πίνακας. Τη μετάφραση της *Ιλιάδας* από τον Ιάκωβο Πολυλά (καθώς και το ομηρικό κείμενο στο πρωτότυπο) οι μαθητές μπορούν να τη βρουν και να τη διαβάσουν στο διαδίκτυο στη *Μνημοσύνη*, την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας στη διεύθυνση:

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/index.html?author_id=194

Προτεινόμενη Διδακτική Μεθοδολογία

Εφαρμόζονται οι κυριότερες μέθοδοι προσφοράς νέου γνωστικού αντικειμένου, οι οποίες ανταποκρίνονται στις αρχές και τα ζητούμενα της ανακαλυπτικής - διερευνητικής θεώρησης της μάθησης και διδασκαλίας. Η διαδικασία της ανταλλαγής γνώσεων ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή θεωρείται ως σύνολο στοιχείων και τεχνικών το οποίο συνδυάζει την εμπλουτισμένη διδασκαλία, την ολιστική θεώρηση της γνώσης, την αξιοποίηση κατάλληλων και στοχευμένων ερωτήσεων, που θα εκμαιεύσουν τις αντίστοιχες απαντήσεις, τη συζήτηση, την επαγωγική μέθοδο, που είναι ανακαλυπτικού χαρακτήρα και αφήνει το μαθητή είτε να συνθέσει το ζητούμενο είτε να το ανακαλύψει, την ομαδοσυνεργατική προσέγγιση της γνώσης.

▪ Ανάπτυξη της διδακτικής πρότασης

Φάσεις διδασκαλίας

Α' φάση διδασκαλίας (1^η διδακτική ώρα): Πρώτη επαφή με το ποίημα

Ο φιλόλογος αναλαμβάνει να κάνει την πρώτη ανάγνωση του κειμένου. Στη συνέχεια υποβάλλει στοχευμένες ερωτήσεις στους μαθητές σχετικά με το περιεχόμενο του ποιήματος, π.χ. ποια σημεία του θυμίζουν την *Ιλιάδα*, και επιλύει πιθανές απορίες, οι οποίες αφορούν είτε τη σημασία συγκεκριμένων λέξεων (π.χ. η λέξη *κομμάτι* του στ. 3 λειτουργεί ως επίρρημα με τη σημασία: λίγο, κάπως) ή τη σύνταξη και τη σημασία προτάσεων (π.χ. στον στ. 20 οι λέξεις *αναμνήσεις* και *αισθήματα* λαμβάνονται είτε ως υποκείμενα είτε ως αιτιατικές της αιτίας, με πιθανότερη τη δεύτερη εκδοχή). Ακολουθεί μια σύντομη διαδικτυακή περιήγηση στο Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, όπου μπορεί να ακουστεί ανάγνωση του ποιήματος από τον Γ. Π. Σαββίδη και τον Μίμη Σουλιώτη (<http://www.snhell.gr/lections/writer.asp?id=60>), όπως και άλλων καβαφικών ποιημάτων, τα οποία σχετίζονται με τον τρωικό μύθο και έπονται πληροφορίες για τον χρόνο γραφής και δημοσίευσης του ποιήματος. Τέλος, κρίνεται απαραίτητη μια πολύ σύντομη εννοιολογική διευκρίνιση των όρων «διακειμενικότητα» και «διακειμένο», καθώς αποτελούν τη θεωρητική υποδομή για την υλοποίηση του συγκεκριμένου διδακτικού σεναρίου.

Σχετικό υποστηρικτικό υλικό

Ο Καβάφης έγραψε τους «Τρώες» τον Ιούνιο του 1900 και τους δημοσίευσε στο περιοδικό *Παναθήναια* στις 30 Νοεμβρίου 1905 (Σαββίδης, 1992, 41 σημ. 25). Ο αρχικός τίτλος ήταν «Σαν τους Τρώες» (Anton, 2000, 194). Το ποίημα ανήκει στην κατηγορία των φιλοσοφικών-διδακτικών (Ιλίνσκαγια, 1993: 132; Βασιλειάδη, 2018: 220). Λογοτεχνική πηγή έμπνευσης του Καβάφη είναι η *Ιλιάδα* και ειδικότερα οι ραψωδίες Σ και Χ. Άλλα ποιήματά του που συνδέονται με τον τρωικό μύθο είναι τα: «Πριάμου Νυκτοπορία», «Τα άλογα του Αχιλλέως», «Η κηδεία του Σαρπηδόνο» (που ανήκει και στα αναγνωρισμένα, σε δημοτική, και στα αποκηρυγμένα, σε καθαρεύουσα). Συνεπώς, Οι «Τρώες» αποτελούν ένα μυθολογικό ποίημα, «αρχαιόμυθο» (Μαρωνίτης, 2007: 64 σημ. 4). Το ποίημα «Τρώες» ανήκει στη συμβολιστική περίοδο του Καβάφη, από το 1891/94 έως το 1899/1904. Προηγήθηκε η θητεία του στον ρομαντισμό μεταξύ 1882 και 1891/1894, ενώ από τις αρχές του εικοστού αιώνα μέχρι τον θάνατό του (1900/03-1933), ιδίως μετά το 1911 περνά σε μια περίοδο ποιητικού ρεαλισμού (Πιερής, 1992: 21).

Λίγα λόγια για τη διακειμενικότητα

Η διακειμενικότητα αποτελεί μια από τις βασικές έννοιες στη σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας. Τον όρο εισήγαγε πρώτη η Julia Kristeva στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στο έργο της *Semiotike. Recherches pour une semanalyse* (1969). Πολύ επιγραμματικά, ο όρος δηλώνει την παρουσία ενός «κειμένου» μέσα σε ένα άλλο (Τσαγγάλης, 2016: 31), το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα σε ένα κείμενο και σε άλλα κείμενα. Πιο συγκεκριμένα, κάθε κείμενο δεν είναι αυτοτελές, ανεξάρτητο και αυθύπαρκτο, αλλά διαμορφώνεται σε συνάρτηση με άλλα κείμενα, προγενέστερα ή σύγχρονα, με τα οποία βρίσκεται σε διάλογο και στα οποία κατά κάποιον τρόπο «απαντά» (Γιαλαμπούκη, 2008: 84). Τα κείμενα αυτά, τα *διακείμενα*, τα οποία ο αναγνώστης ανακαλεί στη μνήμη του κατά τη διάρκεια της αναγνωστικής διαδικασίας, συγχωνεύονται, μετασχηματίζονται και αφομοιώνονται συνήθως άλλοτε με την κατά λέξη αναπαραγωγή τους ως παραθέματα, άλλοτε με παράφρασή τους και άλλοτε άδηλα, ως υπαινιγμοί. «There are always other words in a word, other texts in a text» (Friedman, 1991, 147). Συνεπώς, κάθε κείμενο έχει τη σημασία του σε σχέση με άλλα κείμενα. Για να ερμηνεύσουμε ένα κείμενο και να ανακαλύψουμε τη σημασία του ή τις σημασίες του, χρειάζεται να ανιχνεύσουμε τις σχέσεις αυτές. Έτσι, η ανάγνωση γίνεται μια διαδικασία «μετακίνησης» μεταξύ κειμένων (Allen, 2000: 1).

Ο αναγνώστης κατά τη διακειμενική ανάγνωση καλείται να επιχειρήσει τη συνεξέταση και σύγκριση μεταξύ δύο ή περισσότερων κειμένων και να επισημάνει ομοιότητες και διαφορές, το ευρύτερο πλέγμα των σχέσεων μεταξύ των κειμένων. Έτσι, η ανάγνωση γίνεται περισσότερο πλουραλιστική διαδικασία και οι μαθητές περισσότερο κριτικοί και συστηματικοί αναγνώστες (Καλογήρου, 2011: 6), κατανοώντας πόσο ανοιχτό σε ερμηνείες και νοηματοδότηση είναι ένα λογοτεχνικό έργο. Παράλληλα, ο αναγνώστης δεν περιορίζεται στην αναγνώριση των *διακείμενων*, αλλά με βάση τις δικές του γνώσεις, εμπειρίες, αντιλήψεις, προσδοκίες, ενδιαφέροντα και αναγνωστικές αναμνήσεις επικοινωνεί αποτελεσματικότερα με το κείμενο και το νοηματοδοτεί με τον δικό του, καθαρά προσωπικό τρόπο. Γιατί δεν υπάρχει ποτέ μόνο ένας ή σωστός τρόπος ανάγνωσης ενός κειμένου (Allen, 2000: 7).

Β' φάση διδασκαλίας (2^η διδακτική ώρα): Συγκρότηση ομάδων και διανομή φύλλων εργασίας στα μέλη της κάθε ομάδας

Στη συνέχεια της διδακτικής διαδικασίας οι μαθητές χωρίζονται σε τέσσερις πενταμελείς ομάδες, οι οποίες αναλαμβάνουν να προσεγγίσουν διαφορετικές πτυχές του ποιητικού κειμένου. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να επιτευχθεί αποτελεσματικότερα η ολιστική θεώρησή του μέσα στη σχολική τάξη. Η κατανομή των θεμάτων ανά ομάδα πρέπει να είναι σε αντιστοιχία και με το γνωστικό επίπεδο κάθε ομάδας, ώστε να δίνεται η δυνατότητα σε κάθε μαθητή να λειτουργήσει ομαδοσυνεργατικά.

Γ' φάση διδασκαλίας (2^η διδακτική ώρα): Επεξεργασία των φύλλων εργασίας από τις ομάδες

Όλες οι ομάδες καταγράφουν τις απαντήσεις τους σε λογισμικό παρουσιάσεων PowerPoint.

Πρώτη ομάδα Φιλολόγων: Αναλαμβάνουν να εντοπίσουν στο καθαφικό ποίημα ομηρικές αναφορές από τις ραψωδίες Σ και Χ καταγράφοντας συγκεκριμένους στίχους και αποδίδοντας σύντομα και περιεκτικά το περιεχόμενό τους.

Παράμετροι αξιολόγησης και σχετικό υποστηρικτικό υλικό

Ο Καβάφης αντλεί συνήθως έμπνευση για την ποιητική δημιουργία του από κάποια λογοτεχνική ή γραμματειακή πηγή λειτουργώντας ως ποιητής-αναγνώστης. Η αναγνωστική

ποιητική μέθοδος του Καβάφη είναι «συνοπτική και συνάμα αναφορική» (Μαρωνίτης, 2007: 49), με την έννοια ότι συνοψίζει, είτε χειρίζεται το σύνολο ενός μύθου, όπως συμβαίνει στους «Τρώες», είτε ένα μέρος του, ενώ συγχρόνως αναφέρεται σε συγκεκριμένα σημεία της λογοτεχνικής του πηγής. Ο Καβάφης διαβάζει προσεκτικά το πρωτότυπο κείμενο και προβαίνει άλλοτε σε αντιγραφή, άλλοτε σε διορθωτική παράφραση και άλλοτε σε διορθωτική αφαίρεση (Μαρωνίτης, 2007: 73). Στους «Τρώες», όπως και στα άλλα εμπνευσμένα από την *Ιλιάδα* ποιήματά του, είναι εμφανής η καλή γνώση και η άμεση επαφή με το ομηρικό κείμενο. Το ποίημα αποτελεί το βαθύτερο καταστάλαγμα από την καβαφική ανάγνωση ιλιαδικών ραψωδιών, ενώ τα στοιχεία που έχουν αντληθεί από το πρωτότυπο κείμενο έχουν υποστεί ποιητική επεξεργασία και έχουν προσαρμοστεί στο βαθύτερο νόημα που θέλει ο ποιητής να υποβάλει στους αναγνώστες του. Έχει χαρακτηριστεί εύστοχα ως «ομηρική μνήμη» (Παναγιωτόπουλος, 1989: 134), καθώς αποτελεί «μια σειρά θολών παραστάσεων, που απομένουν ύστερ' από την επαφή με το κλασικό κείμενο και που αποτυπώνουν ζωηρά στη συνείδηση μονάχα το βαθύτερο δίδαγμα τους». Αξίζει να καταγραφεί και μια εντελώς αντίθετη με τα παραπάνω άποψη (Ricks, 1993: 122-23), σύμφωνα με την οποία για τους «Τρώες» του Καβάφη δεν έχει την παραμικρή σημασία η ύπαρξη της *Ιλιάδας* ως ποιήματος ή η μορφή του Ομήρου, καθώς πρόκειται για ποίημα μεταφορικό, το οποίο «συλλαμβάνεται μάλλον σε ό,τι διαβλέπεται πως αποτελεί την ουσία του, παρά μέσα σε οποιαδήποτε ομηρικά συμφραζόμενα. Οι «Τρώες» αφορούν ένα καθολικό δίλημμα, δεν αφορούν συγκεκριμένα πρόσωπα».

Αξιολογείται η ικανότητα των μαθητών να εντοπίσουν τις ομηρικές αναφορές στα ακόλουθα σημεία:

α) Οι στίχοι 7-8 της δεύτερης στροφής (*ο Αχιλλεύς στην τάφρον εμπροστά μας / βγαίνει, και με φωνές μεγάλες μας τρομάζει*) παραπέμπουν στη ραψωδία Σ 215-229, όπου ο Αχιλλέας εμφανίζεται στην τάφρο, δίνοντας τέλος στην αποχή του από τη μάχη, και βγάζει τρεις φορές δυνατή πολεμική κραυγή, η οποία προκαλεί τρόμο στους Τρώες.

β) Στην τρίτη στροφή οι στίχοι 10-12 συσχετίζονται με τους στίχους 285-313 της ραψωδίας Σ, όπου ο Έκτορας απορρίπτει τη συμβουλή του Πολυδάμαντα να κλειστούν μέσα στο τείχος, συνιστά να ξαναρχίσουν τη μάχη μόλις ξημερώσει μπροστά στα καράβια των Αχαιών και δηλώνει αποφασισμένος να αντιμετωπίσει τον Αχιλλέα. Οι Τρώες συμφωνούν με την πρόταση του Έκτορα.

γ) Στο δίστιχο 14-15 της τέταρτης στροφής υπάρχει αναφορά στο δίστιχο 136-37 της ραψωδίας Χ, όπου ο Έκτορας αντικρίζοντας τον Αχιλλέα που πλησιάζει απειλητικά τρομάζει και τρέπεται σε φυγή. Αξίζει να διευκρινιστεί πως «η μεγάλη κρίσις» του στίχου 13 στο καβαφικό ποίημα είναι η μονομαχία του Αχιλλέα με τον Έκτορα στη ραψωδία Χ.

δ) Στην τέταρτη στροφή των «Τρώων» ο στίχος 16 ανάγεται σε αρκετά σημεία της ραψωδίας Χ και ειδικότερα στους στίχους 143-44, 165-66, 168, 172-73, 193-98, όπου ο Αχιλλέας καταδιώκει τον Έκτορα γύρω από τα τείχη της Τροίας τρεις φορές εμποδίζοντάς τον να καταφύγει στην πόλη, για να προστατευτεί.

ε) Ο στίχος 18, πρώτος στίχος της πέμπτης στροφής, συμπυκνώνει στίχους της ραψωδίας Χ: τον 179, τους 209-13 και τους 297-301, όπου αντίστοιχα η Αθηνά αναφέρει στον Δία πως η μοίρα του Έκτορα έχει καθοριστεί από καιρό, ο Δίας ζυγίζει τις τύχες των δύο ανδρών, η μοίρα του Έκτορα είναι βαρύτερη με συνέπεια την κάθοδό του στον Άδη και, τέλος, μονομαχώντας με τον Αχιλλέα ο Έκτορας αντιλαμβάνεται, μετά την εξαφάνιση του Δηίφοβου, πως η μοίρα του έχει κριθεί και ο θάνατος είναι κοντά του.

στ) Οι στίχοι 19 και 21 ανιχνεύονται στο ομηρικό κείμενο στους στίχους 33-91 της ραψωδίας Χ, όπου ο Πρίαμος και η Εκάβη, θυμίζοντας τελετουργικό πένθους και θρήνων, ικετεύουν μάταια τον Έκτορα να μην μονομαχήσει με τον Αχιλλέα, γιατί είναι βέβαιο πως θα σκοτωθεί. Βαρύνουσα σημασία για την παραπομπή στους παραπάνω ομηρικούς στίχους έχει το επίρρημα «ήδη» του στ. 19 στο καβαφικό ποίημα, το οποίο κανονικά αναφέρεται σε γεγονός που έχει συντελεστεί παλαιότερα από κάποιο άλλο (Μπαμπινιώτης, 1998: 724, λ. *ήδη*; Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, 2014: 666, λ. *ήδη*), δηλαδή στις εκκλήσεις και στον θρήνο των γονέων του Έκτορα, πριν από τον θάνατό του. Αξίζει να σημειωθεί πως ορισμένοι μελετητές (Pontani, 1991: 52; Αποστολίδης κ.ά., 2002: 49; Ζαμάρου, 2005: 82; Paschalis, 2010: 170) παραπέμπουν και στους στίχους 405-09 και 429-30 της ραψωδίας Χ, παρόλο που στους συγκεκριμένους στίχους οι γονείς του Έκτορα και ο λαός της Τροίας θρηνούν μετά τον θάνατό του.

Δεύτερη ομάδα Φιλολόγων: Αναλαμβάνουν να εντοπίσουν στο καβαφικό ποίημα αποκλίσεις από το ομηρικό κείμενο, οι οποίες συνιστούν ουσιαστικά παραλείψεις συγκεκριμένων στοιχείων.

Παράμετροι αξιολόγησης και σχετικό υποστηρικτικό υλικό

«Η καβαφική ανάγνωση δεν αντιγράφει μόνο το ιλιαδικό της πρότυπο· συνυποβάλλει και ευδιάκριτες ή λανθάνουσες διαφορές, η σημασία των οποίων αποδειχνεται από ποιητική άποψη αποφασιστικότερη» (Μαρωνίτης, 2007: 90). Οι αποκλίσεις του καβαφικού κειμένου από το ιλιαδικό πρότυπο συνιστούν ουσιαστικά παράλειψη αναφορών σε συγκεκριμένους στίχους από τις ραψωδίες Σ και Χ και συνεπώς αποσιώπηση κρίσιμων λεπτομερειών από το κείμενο της *Ιλιάδας*, επειδή αντιβαίνουν στο κεντρικό μήνυμα του ποιήματος και αλλοιώνουν την ομαλή γραμμική ροή του κειμένου του. Συγκεκριμένα, επισημαίνονται οι ακόλουθες αποκλίσεις:

Αξιολογείται η ικανότητα των μαθητών να επισημάνουν τις ακόλουθες αποκλίσεις:

α) Στους στίχους 203-215 της ραψωδίας Σ περιγράφεται η εντυπωσιακή εμφάνιση του Αχιλλέα στην τάφρο. Η Αθηνά αντί για θώρακα και ασπίδα τον εξοπλίζει με την αιγίδα και αντί για περικεφαλαία στεφανώνει την κεφαλή του με χρυσή νεφέλη. Οι στίχοι 207-214 περικλείουν παρομοίωση της φωτιάς που λάμπει γύρω από το κεφάλι του Αχιλλέα με τις φωτιές που λάμπουν από τα τείχη πολιορκημένης πόλης. Στην υπερρεαλιστική αυτή σκηνή, όταν ο Αχιλλέας φωνάζει δυνατά, από μακριά φωνάζει αποκρινόμενη η Παλλάδα Αθηνά και ο τρόμος κυριεύει τους Τρώες (Σ 217-18). Η τρομακτική κραυγή του ήρωα προκαλεί την απώλεια δώδεκα Τρώων πολεμιστών κατά την ταραχώδη φυγή τους, καθώς έχουν βληθεί από τα δικά τους όπλα και έχουν συνθλιβεί από τα άρματά τους (Σ 230-31). Το υπερφυσικό στοιχείο (Griffin, 1999: 72) απουσιάζει εντελώς από τη δεύτερη στροφή του καβαφικού ποιήματος αποδυναμώνοντας την ένταση της ομηρικής σκηνής.

β) Η τέταρτη στροφή των «Τρώων» αποτυπώνει την ψυχική ταραχή του Έκτορα και την αναζήτηση της σωτηρίας του στη φυγή μπροστά στη θεά του Αχιλλέα, όταν έφτασε η ώρα της μονομαχίας. Ωστόσο, στους στίχους Χ 131-135 της *Ιλιάδας*, μετά την απόφαση του Έκτορα να παραμείνει στο πεδίο της μάχης, περιγράφεται παραστατικά η άφιξη του Αχιλλέα. Ο ήρωας των Αχαιών κραδαίνει απειλητικά το φονικό του δόρυ και παρομοιάζεται με τον θεό Άρη, ενώ η αστραφτερή του πανοπλία παρομοιάζεται με φλόγα που λαμπαδιάζει ή τον ήλιο που ανατέλλει. Οι παραπάνω λεπτομέρειες παραλείπονται εντελώς στο καβαφικό ποίημα, αλλά προσφέρουν μια ψυχολογική ερμηνεία της φυγής του Έκτορα: όταν αντικρίζει τον Αχιλλέα, φοβερό σαν τον Άρη, νιώθει την παρουσία του θανάτου, αλλά

θέλει να ζήσει. «Δεν αντέχει μπροστά στη μεγάλη αυτή δύναμη και το βάζει στα πόδια» (Schadewaldt, 1982: 122). Πανικοβάλλεται και τρέχει να σωθεί, καθώς το ένστικτο της ζωής είναι πιο δυνατό από τις αξίες του (Αγγελόπουλος & Χρυσοβέργη, 2019: 48). Είναι σωστή η επισήμανση (Edwards, 2001, 403) πως πρόκειται για «αντιπαράθεση ενός άντρα με ανθρώπινες αδυναμίες και με απλώς ανθρώπινο κουράγιο απέναντι σε μian απόμακρη, αήττητη και θανάσιμη δύναμη», ενός ημίθεου με έναν κοινό θνητό. «Ο Αχιλλέας είναι υπεράνθρωπος, ενώ ο Έκτωρ το είδος ήρωα με το οποίο θα μπορούσαμε και εμείς να ταυτιστούμε» (Redfield, 1992: 36). Συνεπώς, η οπισθοχώρηση μπροστά σε ανίκητους αντιπάλους, η αδυναμία αντιμετώπισης ανυπέρβλητων δυσκολιών της ζωής δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την ενδεχόμενη υποχώρηση μπροστά σε κρίσιμα διλήμματα ούτε αποτελεί απόδειξη δειλίας και στο σημείο αυτό υπάρχει ελαφρά αλλά σημαντική νοηματικά διαφοροποίηση των καβαφικών στίχων από το ιλιαδικό τους πρότυπο.

Η παραγνώριση αυτής της διαφοροποίησης μπορεί να οδηγήσει στην παρανόηση του ποιήματος, οδηγώντας π.χ. στη διαπίστωση πως

Το ποίημα «Τρώες» έχει σε πρώτο πλάνο εντονότατα τα στοιχεία της ηττοπάθειας και του πανικού ...Διαβάζοντάς το προσεκτικά διαπιστώνουμε ότι μας λέει ποια είναι η πραγματική αιτία της ηττοπάθειας και του πανικού στον άνθρωπο: η έλλειψη ευψυχίας. «Τρώες» δεν είναι αυτοί που τους λείπει η τόλμη και η αποφασιστικότητα για την επίτευξη του μεγάλου στόχου, αλλά αυτοί που δεν διαθέτουν αυτοπεποίθηση ...Παράλληλα, είναι το πρώτο ποίημα με το οποίο θίγεται η έλλειψη κατάλληλης ηγεσίας ως αιτία για την έλλειψη ευψυχίας του λαού. Αντί να εμψυχώνουν τους Τρώες, ο Πρίαμος κ' η Εκάβη κλαίνει. (Ορφανίδης, 2018: 73-74).

Είναι απορίας άξιο πώς μπορούν να χαρακτηριστούν ηττοπαθείς οι Τρώες μετά τον δεκαετή πόλεμο με τους Αχαιούς, πώς τους λείπει η αυτοπεποίθηση, όταν π.χ. στη ραψωδία Μ ο Έκτορας γκρεμίζει μια πύλη του τείχους των Αχαιών, οι Τρώες εισβάλλουν και οι Αχαιοί υποχωρούν προς τα πλοία τους ή όταν στη ραψωδία Ο οι Τρώες πλησιάζουν στα πλοία των Αχαιών και απειλούν να πυρπολήσουν το πλοίο του Πρωτεσίλαου. Τέλος, ο χαρακτηρισμός του Πριάμου και της Εκάβης ως ακατάλληλων ηγετών (!), που αντί να εμψυχώνουν τους Τρώες, κλαίνει, είναι παντελώς εσφαλμένος και προδίδει πλήρη άγνοια του ομηρικού κειμένου.

γ) Στους στίχους 297-305 της ραψωδίας Χ, μετά την εξαφάνιση του Δηίφοβου, ο Έκτορας συνειδητοποιεί τη μοίρα του, αλλά αποφασίζει να πολεμήσει τον Αχιλλέα και να πεθάνει με ηρωικό τρόπο κερδίζοντας τη δόξα με τον θάνατό του. Έτσι, ξεκινά η τελευταία φάση της μονομαχίας, η οποία οδηγεί στην *Έκτορος αναίρεσιν*. Η απόφαση του Έκτορα να συνεχίσει τη μονομαχία με τον Αχιλλέα, ενώ γνωρίζει την τραγική για τον ίδιο κατάληξή της, ούτε υπάρχει αλλά και ούτε υπονοείται στο καβαφικό ποίημα. Το μοτίβο του χρέους και ο έπαινος των ηρώων, όπως απαντούν π.χ. στις *Θερμοπύλες* ή στο *Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες*, απουσιάζουν εντελώς από τους «Τρώες», όπου πρόθεση του ποιητή είναι να προβάλει το μοτίβο της ματαιότητας των ανθρώπινων, τις «μάταιες προσπάθειες των ανθρώπων να αποτρέψουν τη μοιραία καταστροφή τους» (Περίδης, 1948: 171).

Τρίτη ομάδα Φιλολόγων: Αναλαμβάνουν να καταγράψουν και να ερμηνεύσουν τα σύμβολα του καβαφικού ποιήματος καθώς και τον θεματικό πυρήνα του.

Παράμετροι αξιολόγησης και σχετικό υποστηρικτικό υλικό

Αξιολογείται η ικανότητα των μαθητών να αντιληφθούν πως με τη χρήση συμβόλων ο Καβάφης επιδιώκει την αναγωγή των βιωμάτων του από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο αφαιρώντας προσεκτικά κάθε προσωπικό διακριτικό στοιχείο και μετουσιώνοντάς τα ποιητικά σε καθολικές ανθρώπινες εμπειρίες με παράλληλη καταφυγή στη σφαίρα του μύθου και της ιστορίας. Όλα τα σύμβολά του προέρχονται από την ανθρώπινη ζωή, μέσω αυτών αποκαλύπτεται η βαθύτερη βιοματική πηγή της έμπνευσής του και συνακόλουθα αναδύεται ο ψυχισμός του, το ήθος του και το βάθος της σκέψης του. Παράλληλα όμως με το συχνά ασαφές και δεκτικό πλήθος ερμηνειών μήνυμα των συμβόλων που χρησιμοποιεί ο Καβάφης μεριμνά και για τη διατύπωσή τους σε υψηλό ποιητικό τόνο αξιοποιώντας εκφραστικά γνωρίσματα όπως η λιτότητα, η πύκνωση νοημάτων, η ακρίβεια, ο πεζολογικός τόνος, ώστε να συνδέονται άρρηκτα μορφή και περιεχόμενο και τα σύμβολα να μην εξαντλούνται σε κενές παραινέσεις και κοινότοπο φρονηματισμό. Έτσι, «το σύμβολο συμπυκνώνει σαν απόσταγμα τη διδαχή και παραστατικά, υποβλητικά τη διατυπώνει» (Παπανούτσος, 1985:, 220).

Πίσω από το σύμβολο των Τρώων κρύβεται η τραγικότητα του ανθρώπινου βίου, ο μάταιος αγώνας των ανθρώπων να αντιμετωπίσουν τις δοκιμασίες της ζωής, η αδυναμία υπέρβασης των αδιεξόδων, η δειλία και η φυγή μπροστά στην κρίσιμη δοκιμασία, «η προεξόφληση της ήττας» (Τζουβέλης, 2017: 78), η επίγνωση της παντοδυναμίας του πεπρωμένου και της μοίρας.

Ορισμένες επιτυχίες αναπτερώνουν τις ελπίδες και γεννούν θάρρος και αγωνιστικότητα, έχουν όμως παροδικό χαρακτήρα και δεν πρέπει να αποδοθούν σε «ηρωισμό απέναντι του μοιραίου» (Σπιέρος, 1932: 116) ούτε δικαιολογούν την έκφραση θαυμασμού του ποιητή για τους Τρώες «who kept fighting their lost battle till the very end, defending their city though they knew that it would eventually fall into the hands of their foes» (Ibrahim, 2000: 2). Όπως έχει σωστά επισημανθεί (Minucci, 1987: 42) η επίγνωση του απόλυτου ενός πεπρωμένου που δεν βρίσκει σωτηρία δεν μπορεί να εμποδίσει την τραγική αναγέννηση της ελπίδας σε φύσεις που δεν θέλουν να υποκύψουν και «η θέληση των Τρώων ν' αντισταθούν δεν είναι —με τη στενή έννοια— «ηρωική» αλλά η μοναδική δυνατή γι' αυτούς, ως φυσική απάντηση στην αμετάκλητη καταδίκη της συντριβής». Η δικαιολόγηση της αντίστασης των Τρώων ως εκδήλωσης που βρίσκεται σε συνάφεια με τη φύση, τη φύση τους βρίσκεται σε αρμονία με ένα απόσπασμα από την *Ποιητική* του Καβάφη, ίσως το πιο πρωτότυπο και δημιουργικό πεζό κείμενό του, που άρχισε να το συγγράφει πριν από το 1903, αλλά δεν το ολοκλήρωσε:

Προς τούτοις ας αναλογισθούμε την ματαιότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων, διότι αυτός είναι ένας σαφέστερος τρόπος για να εκφράσωμε αυτό που ονόμασα «ανωφέλεια της προσπάθειας και αντίφαση ενυπάρχουσα σε κάθε ανθρώπινη εκδήλωση». Ολίγες φύσεις, πολύ ολίγες —μπορούν, αφού το παραδεχθούν— να ενεργούν σύμφωνα με αυτή την αρχή, δηλαδή να απέχουν από κάθε δράση εκτός από εκείνην που απαιτεί η συντήρησις· οι περισσότεροι πρέπει να δρουν· και μολοντί παράγουν πράγματα μάταια, η ροπή τους προς δράσιν και η υποταγή τους σ' αυτήν δεν είναι μάταιες, διότι είναι επακόλουθα της φύσεως ή της φύσεώς των. (Καβάφης, 1963: 45).

Τέταρτη ομάδα Φιλολόγων: Αναλαμβάνουν να σχολιάσουν τη χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου και της παρομοίωσης στο καθαφικό ποίημα.

Παράμετροι αξιολόγησης και σχετικό υποστηρικτικό υλικό

Αξιολογείται η ικανότητα των μαθητών να επισημάνουν πως στους «Τρώες» χρησιμοποιείται το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, που περιλαμβάνει τις προσωπικές εμπειρίες του αφηγητή-ποιητή αλλά ταυτόχρονα εντάσσουν τον σε ένα ευρύτερο σύνολο ατόμων-αναγνωστών δημιουργεί κλίμα οικειότητας και διασφαλίζει την άμεση διοχέτευση του ποιητικού μηνύματος. Ο λόγος του ποιητή αποκτά γενικότερο κύρος και δίνει την εντύπωση πως δεν εκφράζει την ατομική του περίπτωση.

Ο ποιητής έχει βγει από το ατομικό του εγώ και κατέβηκε ανάμεσα στους ανθρώπους, έγινε ένα μαζί τους στο έδαφος της κοινής μοίρας και εκφράζει το αδιέξοδο από τη μεριά του εμείς. Η πείρα από τη γνώση του εαυτού του τον έχει οδηγήσει στη βεβαιότητα της αποτυχίας εκ των προτέρων. (Θέμελης, 1970: 25).

Το ψυχολογικό υπόβαθρο γι' αυτή τη βεβαιότητα της αποτυχίας εκ των προτέρων, για την τραγική συναίσθηση της συντριβής οφείλεται στις προσωπικές ατυχίες του ποιητή, στον οικονομικό ξεπεσμό της οικογένειάς του μετά τον θάνατο του πατέρα του, στην απώλεια αγαπημένων του προσώπων, στην ατολμία του, στην αδυναμία του για γενναίες πράξεις, στο απαισιόδοξο πνεύμα του, στον φόβο του θανάτου και της φθοράς που προκαλεί ο χρόνος στο σώμα και στη μορφή. Ο ίδιος ο ποιητής ομολογεί με ειλικρίνεια: «Γνωρίζω που είμαι δειλός και δεν μπορώ να πράξω. Γι' αυτό λέγω μόνον» (Καβάφης, 1983: 25). Η χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου κάνει το ποίημα να φαίνεται «λυρικό-αυτοβιογραφικό» (Κακριδής, 2013: 40) ή «εξομολογητικό-αυτογνωστικό της αδιέξοδης μοιρολατρίας του <Καβάφη>» (Αποστολίδης κ.ά., 2002: 46).

Ο Καβάφης επιλέγει την παρομοίωση (στ. 1-2 και επανάληψη στον στ. 9), για να παραλληλίσει τις προσπάθειες των ανθρώπων, μεταξύ αυτών και του ιδίου, με τις καταδικασμένες σε αποτυχία προσπάθειες των Τρώων. Είναι ευδιάκριτα τα δύο μέρη της: το κυριολεκτικό ή δεικτικό (εμείς, οι άνθρωποι) και το μεταφορικό ή αναφορικό (οι Τρώες). Την ομοιότητα μεταξύ των δύο μερών αποτυπώνει το μόριο *σαν*. Ωστόσο, ενώ στους στ. 3-6 ο λόγος αφορά το σύγχρονο ποιητικό υποκείμενο «εμείς» του δεικτικού μέρους, η παρουσία του Αχιλλέα στους στ. 7-8, γίνεται με τόσο φυσικό τρόπο, που δεν ξενίζει, και στη συνέχεια του ποιήματος προοδευτικά και ανεπαίσθητα συγχωνεύεται το «εμείς» με τους Τρώες τόσο απόλυτα «ώστε στο τέλος του ποιήματος οι δηλωμένοι όροι της αρχικής παρομοίωσης εξαφανίζονται. Το σύγχρονο «εμείς» του ποιήματος καταλήγει να ζει (και να πεθάνει σύντομα) μέσα στο περιβάλλον της αρχαίας πόλης που συμβολίζει τη μοίρα του» (Keeley, 1996: 60), ή επιγραμματικά «Έτσι επιτυγχάνεται η επιθυμητή εξίσωση νεωτερικού και μυθικού υποκειμένου» (Μαρωνίτης, 2007: 53). Χάρη στην εξίσωση αυτή αλλά και στη χρήση του ενεστώτα το παρελθόν ενώνεται με το παρόν καθιστώντας τον ρόλο του αναγνώστη περισσότερο ενεργητικό και ενισχύοντας τη δραστικότητα του ποιητικού μηνύματος. Αξίζει να σημειωθεί πως ενώ ο τίτλος και το ποίημα αναφέρονται γενικά στους Τρώες, τα βιώματα που προβάλλονται στην τέταρτη και στην πέμπτη στροφή, εξαιρώντας εκείνο της δεύτερης, αφορούν μονάχα τον Έκτορα, που δεν κατονομάζεται (Ορφανίδης, 1997: 64; Κακριδής, 2013: 40), αλλά ο αναγνώστης αισθάνεται έντονα την παρουσία του ηρωικού πολεμιστή παρά την επώνυμη απουσία του.

Στη φάση αυτή ο φιλόλογος δρα συμβουλευτικά, καθοδηγώντας τις ομάδες, λύνοντας απορίες και βοηθώντας στην αίσθηση του χρόνου εκ μέρους των μαθητών.

Δ' φάση διδασκαλίας (3^η διδακτική ώρα): Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της εργασίας των ομάδων

Μετά την ολοκλήρωση της ομαδικής εργασίας η κάθε ομάδα μέσω ενός εκπροσώπου της, τον οποίο η ίδια ορίζει, παρουσιάζει τα αποτελέσματά της, ενώ οι υπόλοιπες ομάδες

σχολιάζουν, ρωτάνε, αμφισβητούν, συμπληρώνουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι μαθητές ασκούνται στην επικοινωνία, ενώ ο καθηγητής με κατάλληλες ερωτήσεις διασαφηνίζει ορισμένα σημεία των εργασιών. Η διδασκαλία ολοκληρώνεται με τη συνοπτική παρουσίαση των κύριων σημείων της από τον φιλόλογο.

Συμπεράσματα –Προτάσεις

Ένα πιθανό πρόβλημα που θα κληθεί να αντιμετωπίσει ο διδάσκων είναι η διάθεση τριών (3) διδακτικών ωρών για την υλοποίηση του σεναρίου διδασκαλίας. Τα *Ομηρικά έπη II. Ιλιάδα* διδάσκονται κανονικά δύο (2) ώρες την εβδομάδα από Σεπτέμβριο έως το τέλος Φεβρουαρίου σύμφωνα με τις Οδηγίες για τη διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στο Γυμνάσιο για το σχολικό έτος 2019-2020. Για την αναλυτική επεξεργασία της ραψωδίας Χ 247-394 αλλά και για την περιληπτική αναδιήγηση των ραψωδιών Υ, Φ, Χ με παράλληλη επισήμανση των κύριων σημείων που βοηθούν στην εξέλιξη του μύθου προβλέπεται να διατεθούν συνολικά τρεις (3) ώρες διδασκαλίας. Συνεπώς, η ασφυκτική πίεση του χρόνου ενδεχομένως να επηρεάσει την εφαρμογή του συγκεκριμένου σεναρίου, με την έννοια ότι ούτε ο διδάσκων θα είναι όσο θα πρέπει αναλυτικός ούτε οι μαθητές θα διαθέτουν πολύ χρόνο για την επεξεργασία των φύλλων εργασίας.

Για την αμεσότερη επαφή των μαθητών με την έννοια της διακειμενικότητας θα μπορούσε το σενάριο να εμπλουτιστεί με την ανάγνωση και ενός ποιήματος του Γερμανού θεατρικού συγγραφέα, σκηνοθέτη και ποιητή Μπέρτολτ Μπρεχτ (1898-1956), το οποίο φέρει τον τίτλο «Bei der Lektüre eines spätgriechischen Dichters» (Διαβάζοντας έναν όψιμο Έλληνα ποιητή) και κλείνει τον τελευταίο κύκλο ποιημάτων που έγραψε ο Μπρεχτ τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1953, τα «Buckower Elegien» (Ελεγείες του Μπούκωβ) με αφορμή την αποτυχημένη λαϊκή εξέγερση στο Ανατολικό Βερολίνο εναντίον του κομμουνιστικού καθεστώτος τον Ιούνιο του 1953. Η διαυγέστατη ελληνική πηγή του Μπρεχτ είναι ο Καβάφης και ειδικότερα το ποίημα «Τρώες». Η διακειμενική ανάγνωση Καβάφη και Μπρεχτ θα περιοριστεί στην επισήμανση ορισμένων εμφανών αντιστοιχιών, όπως είναι η χρήση του ονόματος «Τρώες», το δεδομένο της ήττας και της αναπόφευκτης αποτυχίας ή το γεγονός ότι ο τελευταίος στίχος του μπρεχτικού ποιήματος περιέχει την ίδια σύγκριση με τους δύο πρώτους στίχους του καβαφικού ποιήματος, αλλά και διαφορών, όπως είναι η λακωνικότερη έκφραση του Μπρεχτ στην παρομοίωση που χρησιμοποιεί ή η αντίθεση ανάμεσα στην τραγικότητα των Τρώων του Καβάφη και στην αυταπάτη και τη ματαιοπονία των Τρώων του Μπρεχτ. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα λόγω έλλειψης διαθέσιμου διδακτικού χρόνου και αυξημένου βαθμού δυσκολίας θα μπορούσε να ανατεθεί στους μαθητές ως κατ' οίκον εργασία.

Αναφορές

Allen, G. (2000). *Intertextuality*. London: Routledge.

Anton, J. P. (2000). *Η ποίηση και η ποιητική του Κ. Π. Καβάφη. Αισθητικοί οραματισμοί και αισθησιακή πραγματικότητα*, Αθήνα: Ίκαρος.

Edwards, M. W. (2001). *Όμηρος. Ο ποιητής της Ιλιάδος*, μτφρ. Β. Λιαπής – Ν. Μπεζαντάκος. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.

- Friedman, S. S. (1991). «Weavings: Intertextuality and the (Re)Birth of the Author». Στο J. Clayton & E. Rothstein (ed.), *Influence and Intertextuality in Literary History*, 146-80, Madison, Wis: The University of Wisconsin Press.
- Griffin, J. (1980). *Ο Όμηρος για τη Ζωή και το Θάνατο*, μτφρ. Π. Ανδρικόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ibrahim, M. H. (2000). «The Cosmopolitan Outlook in Cavafy's Poetry». Στο Μ. Πιερής (επιμ.), *Η ποίηση του κράματος. Μοντερνισμός και διαπολιτισμικότητα στο έργο του Καβάφη*, 1-8, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Keeley, E. (1996). *Η καθαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, μτφρ. Τ. Μαστοράκη. Αθήνα: Ίκαρος.
- Minucci, P. M. (1987). *Η λυρική αφήγηση στον Καβάφη*, Αθήνα: ύψιλον / βιβλία.
- Paschalis, M. (2010). «Cavafy's "Iliadic" Poems». Στο P. Roilos (ed.), *Imagination and Logos. Essays on C. P. Cavafy*, 153-72, Cambridge, MA, and London: Harvard University Press.
- Pontani, F. M. (1991). *Επτά δοκίμια & μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Redfield, J. M. (1992). *Η τραγωδία του Έκτορα. Φύση και πολιτισμός στην Ιλιάδα*, μτφρ. Ο. Μπακάλη. Αθήνα: Ευρύαλος.
- Ricks, D. (1993). *Η σκιά του Ομήρου*, μτφρ. Α. Παρίση. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα.
- Schadewaldt, W. (1982). *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου. Β' τόμος. Ομηρικές σκηνές*, μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Αγγελόπουλος, Θ., & Χρυσοβέργη, Φ. (2019). *Ο θάνατος στην ομηρική εποχή και σήμερα*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Αποστολίδης, Ρένος, Ήρκος και Στάντης (2002). *Κ. Π. Καβάφης. Άπαντα τα δημοσιευμένα ποιήματα*. Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά.
- Βασιλειάδη, Μ. (2018). *Ο Κ. Π. Καβάφης και η λογοτεχνία της Παρακμής (μορφές, θέματα, μοτίβα)*, μτφρ. Τ. Καραβία. Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαλαμπούκη, Ε. (2008). Δημοσιογραφικός λόγος και διακευμενικότητα. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ. Ανακτήθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 2019 από <http://ikee.lib.auth.gr/record/110247/files/Thesis.pdf>
- Δ.Ε.Π.Π.Σ. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Ανακτήθηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 2019 από <http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/fek303.pdf>
- Ζαμάρου, Ρ. (2005). *Καβάφης και Πλάτων. Πλατωνικά στοιχεία στην καθαφική ποίηση*. Αθήνα: Κέδρος.
- Θέμελης, Γ. (1970). *Η ποίηση του Καβάφη. Διαστάσεις και όρια*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κωνσταντινίδη.
- Ιλίνσκαγια, Σ. (1993). *Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ. Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Καβάφης, Κ. Π. (1963). *Ανέκδοτα Πεζά Κείμενα*, εισ. και μτφρ. Μ. Περίδης. Αθήνα: Φέξης.
- Καβάφης, Κ. Π. (1983). *Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής*, φιλ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ερμής.
- Κακριδής, Φ. Ι. (2013). «Τα Τρωικά του Καβάφη», *Φιλολογος*, 151, 39-43.
- Καλογήρου, Τ. (2011). Στον ιστό των κειμένων: η αξιοποίηση της διακευμενικότητας στη διδακτική προσέγγιση της λογοτεχνίας. Ανακτήθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 2019 από http://www.pi.ac.cy/synedriodidaktikislogotexnias2011/files/omilies/omilia_kalogirou.pdf
- Μαρωνίτης, Δ. Ν. (2007). *Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ. Μελετήματα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Ορφανίδης, Δ. (2018). *Ο 21ος αιώνας του Κ. Π. Καβάφη. Μια discipline de vie*. Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Ορφανίδης, Ν. (1997). *Ο ελληνικός Καβάφης*. Αθήνα – Λεμεσός: Παρουσία.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ. (1989). *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Δ'. Κ. Π. Καβάφης*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων.
- Παπανούτσος, Ε. Π. (1985). *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός*. Αθήνα: Ίκαρος.

- Περίδης, Μ. (1948). *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Πιερής, Μ. (1992). *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα»-«έξω» στην ποίηση του Καβάφη*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Σαββίδης, Γ. Π. (1992). *Οι καθαφικές εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιογραφική μελέτη*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Σπιέρος, Μ. (1932). «Παρατηρήσεις επάνω στο καθαφικό έργο», *Ο Κύκλος-Φύλλα του λόγου και της τέχνης*, τ. Β', αρ. 3-4, 98-126.
- Τζουβέλης, Σ. (2017). *Ο Καβάφης της Ιστορίας και των αισθήσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Τσαγγάλης, Χ. Κ. (2016). *Ομηρικές μελέτες. Προφορικότητα, Διακειμενικότητα, Νεοανάλυση*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών* (2014). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.